

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-дө үнүп эгелээ

№ 76 (16236) ◊ 2000 чылдың июль 11, вторник ◊ Ат салган шагы ◊ Садар өртээ 3 рубль.
19.45

Президентиниң ажыл-албаны

ҮЕРНИҢ ҮРЕГДЭЭШКИННЕРИН ДҮРГЕН ЧАЙЛАДЫР

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак өрткөн субботада, июль 7-де Сүт-Хөл, Барыш-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда сургакчылап чораан. Аңаа вертолёттук ужуң чедереш, июль айда болган үер бо девискээрлериниң улус ажыл-агыйына кайы кире каража-когаралды чедиргени-биле таныжып, оларын катап тургузарда чүтү кылдырныч хемчеглерин тус черлериниң күүсекчи өрге-чагырга органны-биле сүмележиң дугурушкан.

Тыва автоорук эргелелин начальниги ТР-нин Дээди Хуралынын депутаты С. С. Санаа, ТР-нин Көдээ ажыл-агый яамызынын сайындын оралакчысы В. Д. Талтаева, Сан-Хөө яамызынын сайындын оралакчысы В. Х. Иргит, Оңза байдалар комитетинин даргазы А. П. Быков болгаш Президент Администрациясынын, Чазак Аппаратынын харым-салгалыг ажилдакчылары, журналистер Чазак Баштыңы-биле кады чораан.

Сүт-Хөл кожууунуң Алды-Ишкинге ужуң чедереш, Президент иңда байдал-биле танышкан. Хөр-Тайга суму чагыргазынын даргазы А. Ч. Иргит иңай-бээр аргыжарына ужуң-дузалыг көвүргүлери үер үрегдээни, боттарының күжү-биле кылып шыдаар ажилдарын чорудуп турарын дыңнаткан. Хөр-Тайга—Сүг-Аксы аразында сүг алган көвүргү күчү катап тударына төптөн дуза чедирерин дээди.

"Ишкин" совхозтун тайгада малчылары, Уру аржаны-биле аргыжар Көвүргүлүг-Одургу деп тургу хая баарында көвүргү Ш. Д. Ооржак көрүп чораан. Ирик хаялар баарында, болу-ла токтуп чыдар хөзүвүң кадыр кырында көвүргү-биле аргыжары айылдыг деп санаан. Ону алгыдарын, адаанга быжыг дөжөк фундамент салыр деп дугурушкан.

Оон соонда Президент вертолёт-биле кожуунуң девискээрин эргий уш-каш, суггарылга бутгалары, суурлар, тарылга шөлдө-

суурларын сүг албазы-биле хемнерин эриктирин быжылап, чалдар кылдырың дугайында чу-гааны база кылган. Сүг-Аксы сууру долгандыр кылган чалдың шынары багай болганындан 200 хире бажыны сүг алган, чурттакчы чонга биче когаралды чедирген. Моон соңгаар ону болдурбазы-биле хемнин, буганың эриктирин быжылап, чалдар кылыр даалганы суму чагыргазына берген. Кара-Чыраа, Алдан-Маалыр суурларын бажынарнын база сүг алган. Иңда хемнин эриктирин быжылап, чал кылдыр дугурушкан.

Үериниң чедирген когаралдарын катап тургузары-биле дээштик хемчеглериниң аңаа, шалыңчы ажилдарын Сүт-Хөл кожуун чагыргазына Президент дааскан.

Ш. Д. Ооржак кожуун чагыргазынын даргазынын оралакчылары, эргелелдер, килдистер удурутчулары, сумулар чагыргазынын даргалары-биле ужурушкан. Суму даргалары боттарынын девискээрлеринде жыл-иштин байдалын кысказы-биле таныштырган.

Президент сөс алгаш, кожуунуң девискээриге болган үериниң чедирген уруктарын чайладыр хемчеглерин алды дээш республиканың яамыларының, ведомстволарының удурутчулары чедип келгеш, ажилдаанын, оон түнелени кожуун чагыргазына болган хуралга чу-гаалашканын дыңнаткан. Республиканы бо чылдың бирги чартында социал-экономиктиг хөгжүлдээниң чамдык түнелдеринге ол доктаган.

Нийтизи-биле ажил-иш чүгүрү чоруп турар, политиктиг байдал турум. Президент, Чазак Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээни бурунгааралдыр дээш ажилдап турар. 2005 чылга чедир ТР-нин социал-экономиктиг хөгжүлдээниң дугайында федералдык программаң тө-

үрелген көвүргүң кылдырыңа хөй үе негеттинер деп санааш, дүрген эплет, салыптар демир көвүргүң оң ажыг хонук иштинде тургузуптарын аазаан. Бо хүндерде эргелелдин ишчилери ааа бергаш, шалыпкын ажилдап кириптер. Каш хонуктан бо удуг оруктап аргыжылга катап эгелей бээр.

Бай-Тайга, Барыш-Хемчик кожуунуң чадары чагырга даргалары В. С. Оңур-оол, И. С. Илам-Суруң, Ак-Довурак хоорай чагыргазынын даргазы В. С. Монгуш олар ааа чедереш. Оларын-биле Ш. Д. Ооржак ужурушкан, бо девискээрлерде ажил-иштин, амьдыралдын байдалы-биле таныжып, чугааны кылган. Бай-Тайга, Барыш-Хемчик кожууннарнын ажил-агыйларына үер элээн когаралды чедирген, оларын боттарының күжү-биле кылып турарлар. Чазактын талазында кывар-чаар материалдары бо кожууннарга тускайлап бээр болган.

Президент орук айы-биле чоруп ора, Эзди суурга доктаган. Бай-Тайга кожуунуң ажил-ишчилеринин бо чылдың бирги чартынын түнелени үндүргөн байырлы болуп турган. Оң киржикчилеринге Ш. Д. Ооржак байыр чедирген, ийги чартың чылда чедипкинерин улам быжылап, эки ажилдаарын күзөөн. Республикада байдалды кысказы-биле таныштырган. Тываның ажил-ишчилери бирги чартың чылда чүгүрү ажилдаан, көргүзүлгөр багай эвес. Чазак чонун амьдыралды байдалың экижидерине салып салып турар. Бюджет организациаларынын 7 айың шалыңын, уругалар бир айны, өскүстерге ийи айның пособилерин бо хүндерде бээр чыгыларнага дыңнаткан.

Президент бир хүнүң дугурунда мындагы ажил-хөректин кылгаш, ээл чанып келген.

Таян-оол ХЕРТЕК.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунуң чагыдылганы чыл төңчүзүңгө чедир уламчылап турарын Силерге сагындырдывас.

Чагыдылганы айның 20-нчи хүнүңгө чедир кылып алыр болзунарза, даразында айның эгезинден тура чагыдылганың аңаа эгелей бээр силер.

Беш айда чагыдылганың өртээ **79 РУБЛЬ.**

Бир айда — 15 рубль 80 көп.

Үш айда — 47 рубль 50 көп.

Организациаларга — 125 рубль.

Хоочун "Шын" солун бо чылын 75 харлаар. Ынчангаш чагыдып алырыңча далажыңар! Номчунар, бисче бижиңер!
ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ БҮТҮ САЛБЫРЛАРЫНДА ХҮЛЭЭП АП ТУРАР.

ЧАГЫДЫП АПЫЫПЫҢАР

Мен бодум хумда солун, сеткүүлге кедерей инак мен. Ону кожаларым-даа, эш-өрүм-даа биллр.

"Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарнын ажилың сегдер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның дугаары 406 доктаалың буруну-биле деткидим. Солугаа чүве-даа биживес, чүгө номчуруң кижи мен. Ургүлүң чагыдып алган солунуңуң хөлчок сонуурап номчуруң, инак бижиттинген ажил-тыг чүүлдерин аргылаар, магадара-дыр мен.

Мээң-биле мындагы таварыла болган. Чээнинин кудазы боор дээң, чалалганы алгаш, белек бээр айын тыппай, оон "Шыңга" хоочун автор Уван-оол Монгуштун бир бижээни чүүлүн сактып келгеш, шынап-ла, бо төвүп турар XX вектин тураскалы кылдыр "Шын", "Эне сөзү", "Эфир" солунуңарын өгленип турар уругларын кудазыңга салдым. Мен чон-даа адыш часкап деткиди, өгленешкен уруглар-даа хөлчок өөрдү. Далайга дамды дуза, өөрүшкүге база дуза херек.

2000 чылды солун номчуп төндүрерге, өг-бүдө бурузүңгө ажилыг. Солунга чүве бижип чоруур авторларга, журналистерге четтиргениң илестерди, солун арнын дамчыттыр бижип орен. Ам-даа бурунгаар-ла, "чыдалыг дайынчылары", Солунуңда амыдырал чырыктыгы. Кижи бурузу "Шын" солуну чагыдып алыллар.

Роман ИРГИТ,
Кызыл кожуун,
Кара-Хаак суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

"Тыва Республикада адвокатура дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 14-тө хүлээп алган

- 1 чүүл. "Тыва Республикада адвокатура дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга даразында өскерилгелер киер:
2. 6-гы чүүлүдү ап кааптар.
3. 7-ги чүүлүдү ап кааптар.
4. 13-кү чүүлүдү ап кааптар.
5. 25-чи чүүлүдү ап кааптар.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. ООРЖАК.**

Кызыл хоорай. № 559. 2000 чылдың июль 4.

"Тыва Республикада кижиниң эргезиниң талазы-биле бүрүн эргелиг Төлээлекчи дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киер дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 14-тө хүлээп алган

- 1 чүүл. "Тыва Республикада кижиниң эргезиниң талазы-биле бүрүн эргелиг Төлээлекчи дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга даразында өскерилгелер киер:
2. 13-кү чүүлүдү 12-ги чүүлү деп санаар, оон инак дугаарлашкын чурум езуугаар артар.
- 2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүңден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. ООРЖАК.**

Кызыл хоорай. № 563. 2000 чылдың июль 4.

Кысказы-биле

Эрткен недөляның дымшанр хүнеринде Кызыл хоорайга болуп эрткен Азия Төвү деп чараш кыстар мөөринге бирги черге Бурятиядан келген дагына Роланда Дарбаева төлептиг болган. Чоокта чаа Санкт-Петербург хоорайга болган Россия хоорайларының чараш кыстар мөөринге Кызыл хоорайны төлөөлүп чораан Евгения Ондар вице-мисс болган. Моолдан келген Айнуур Боларнын ээлдек-эвилеп чанын көрүчүлдер магаданын көрүчүлдерин кызыл хоорайдан онзагай ову-хеври дээш Айлаана Араптан чаалап алган. Чоннар аразында

Найралдын дагыназы деп атка Казакстандан Сарсебина Угден төлептиг болган. Эң чараш национал костюм дээш шаңналды Айнуур Куандыева алган. ДХ-ниң депутаты Владимир Ооржак болуп мурундан алдын баскалгаларын Айнуурга белекке берген.

Халдарымыг көш аарыгарымың диспансериниң дыңнады турары-биле аларга, 2000 чылдың эге айларының денели-биле республикада нийтизи-биле паш болгаш сагаа аарыгарымың аарымын чоруттарың санын эвээжеп турар. Оон чылдаганы ук эмнелгениң эмчилеринин болгаш өске-даа албан черлериниң ажил-чорудулазын эки деп көрүзүп турар.

Хайлыг оорлар чонун кадым дээш кызып ажилдап чоруур эмчилерниң лабораторлу аналытар кылып турган хоюн база оорлар аппаратын эмнедгенин кол эмчиң чу-гаалаан.

Волода Дубинниң аттыг школыларың чагыды дымшанга лагеринде 250 бачы уругалар дымшан турар. Иңда 7-ден 14 хар чедир назимыг уругалар бар. Оларын хөй кезини школа-интернаттан болгаш кара көрбестер нийтелиниңден.

Челябинскиде холеараары тыңылган. Сөөлү катап мыдыг аарыг апаа 1920 чылда болган. Манаа холбаштар ногаалар болгаш кат-чымтис кайы хамаанчок садарын кызы-гаарлаан.

Афганистандан дезип үнген 33 кижи Калыңградга областа чедер болгаш оон колууду-ла ССРЭ-ге өөренип турган кижилер болган. Хөй саныг эрттирилге-хыналда черлерин оларын канчап эрте бергенин истеп-хынап турар.

РФ-тин почта албанының ажилдакчылары боттарының профессионал байырдалың демдээлээң.

РФ-тин Чазааның Даргазы Михаил Михаилывич Касынов Төп телевидениениң "Зеркало" программасына интервью бергеш, Россия Федерацианың Президентизи В. Путинниң Айткалың бугу талазы-биле деткип турарын дыңнаткан. (АГЕНТИЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНИҢ).

Июль 11 – Делегейниң чурттакчы чоннарының хуну

Чеже кижии барыл?

1987 чылда бүгү делегей 5 миллиард чурттакчылар турган. 12 чыл эрткенде КНО-нун санап турары-биле аларга, 1999 чылдың октябрыда 6 миллиард дугаарлыг чурттакчы төртүптүң.

Чыл санаында чурт бурузүңгө төртүптүң турарларының саны эвээжеп-даа турза, 2100 чылда Чер кырының чурттакчыларының саны 10-11 миллиард чедер бээр деп санап турар. Бүгү нинти чурттакчыларының саны тодоратынган-даа болза, каш нация болгаш эвээш саныг кижилер бары ам-даа тодаргай-биле билдинмес.

Экономикиг хөгжүлдээниң айы-биле болгаш хамааттарының бот-хандырлаанын быжындан социал база медицина байдалынын денелениңден аңгы-аңгы чурттар болгаш күрүлелерни чурттакчыларының өзүп көвүдээр ортумак назыны хамааржып келген. Даш век-биле денээрге, кижи ортумак назыны 19-тан 65 чедир хар өскөн. Сайыраңгай чурттары алгаш көөрге, сөөлү 100-150 чылдарың дугурунда кижилерин назыны барк ийи катап улгаткан. Чаш уругларының өлүп хоораны 10-17 катап эвээжээниңден үстүңдө көргүзүлгөр өзүп турар.

Чурттакчы чонунуң саны эвээжеп турар хөй эвес санаыг чурттарга Россия база хамааржыр.

1992 чылдан эгелеп Россиянының саны кызырлып эгелээң. 1992 чылдың эгезинде чурттуң чурттакчыларының саны 148,7 млн. турган болза, 2000 чылдың эгезинде 145,5 млн. аларган. Бо чылдың баштайгы ийи айында өрткөн чылдың ол-ла үе-зинге денээрге, 13,6 процент чурттакчы хоораан бооп турар. Хоораның мындагы байдалы Россияга ХХ вектин дугурунда ам 4 дугаар көскү илереп турары бо. Баштайында бир дугаар бугу делегей болгаш Хамааты дайын-нарының уржундан болган. Ол шыкшан 30 чылдарың аш-чуду болгаш репрессиялар.

Экономика талазы-биле сайыраңгай чурттарын аразында Россияның чурттакчылары өзүлгү назы-лыгыларын бирээни. 1999 чылда 1000 кижиге хамаарыштыр санаарга, 356 пенсионер бар бооп турар. А делегейни алгаш көөрге, бо сан өзүлдеди.

Россияда өлүп хоораанын көргүзүлгөрү база дыка бедик. Өзүп төртү-түнериниң санында өлүп хоораанының саны 1,8 катап бедик. Боду боду дунуң ам-тынынга чет-тинер чоруктарың саны ортумак-биле Европа чурттарынында эр улус-

тун 2,5 катап, херээжен улустун 1,5 катап хөй. Орук айыл-халааындан когарар чорук Россияда өске чурттардан ийи катап хөй. Арагаалашкындан хоораан чорук сайыраңгай чурттар-биле денээрге, 3,5 катап хөй. 15-19 харлыг аныктарының өлүп хоораан чорук 40 хуу көвүдээң. Бөгүңү 16 харлыг аныктарының пенсия назыныга чедир чурттарлары чүлө 54 хуу бооп турар. Бо көргүзүлгөр Россияга 100 чыл бурунгаар байдалдан-даа дора бооп турары ол.

Чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалы дыка багай. Ылангыя чаштарын болгаш элээдилеринин. 1998 чылда төртү-түнген бугу чаштарын чүлө 20 хуузу кадык болган. Бөгүңдө эге кластарының өөреникчи-лериниң чүлө 10-12 хуузу, а улук кластарының чүлө 5 хуузу кадык.

Эң-не берге алырты-ларын бирээни — Россияда өкпе аарымының нег-терээни. 5 чыл дугурунда ол 70 хуу өскөн, а ол аарыгдан өлүп чорук 90 хуу. Арагаалашкын кан-чаар-даа аажок калбарган. Ажил кылып шыдаар эр кижилерниң үштүң ийи кезин арагадан өлүп турар.

Наркомания болгаш СПИД езулуг национал хай-халап аларган. Бо чылдың апрельде ВИЧ-инфекциялыгыларын саны 38 муң болган. Социо-

логтуг шынчилелдерин түнеленде Россияда 4 млн. кижи наркотиктерни шенеп көргөн бооп турар. Таактылар чорук база-ла улук бергелерин тургузуп келген. Өкпе рагы-биле араан кижилериниң саны сөөлү оң чылда 63 хуу өскөн. Өкпе рагыг таактылар кижилериниң өлүп хоораары 20 хуу өскөн. Бүгү ижин-шөйүндү аарыгарының бары 50 хуузу таактыны хоразында бооп турар. Язы-буру хоралыг ижин аары-гарының, өт аарымының саны база өзүп көвүдээң.

Шаанда Тывага чуртта-кчы чонунуң даңзынын чоруттай турган. 18 вектин төңчүзүңдө 40-50 муң чурттакчы чонунуң 9800 өлгөр турган деп сан-фактылар херечилеп тур-рар. 1916 чылда чуртта-кчы чонувустун саны че-же-биле аларга, 73 муң хире турган. А 1931 чылда Тывага эң баштайгы чуртта-кчы чонунуң чизезин кылган. 827183 кижиңиң 31.337-зи херээжен чоң. Ол үеде Тывага анык кижилериниң саны колдап турган, оолдарың саны уругларыннан хөй. Өске сөөк кижилериниң саны мыңан 12,153 кижи.

Оон соондагы чылдарда чурттакчы чонувустун саны доктаамал өзүп келген. 1959 болгаш 1970 чылдарың чизезин-биле чурттакчы чонунуң хар-назын анык бооп артыпшаан, эр болгаш херээжен кижилериниң саны деңжеги берген. 2000 чылдың эгезинде бистик республиканың чурттакчы чонувун саны 310.717 кижи. Оларын 158 муңу херээженнер, уругларының саны 97 муң. Кызыл 98 муң кижи бар, оларын 52 муңу херээ-женнер. Россияда байдал-ды денээрге, бистик Тывада кижилериниң төртүптүң турары хөй. Ын-чала-даа ол сан чылдың-на эвээжен оор. Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөл ко-жууннарда чаштар хөй төртүптүң турар. Ынчал-за-даа яныз-буру аары-гардан уруглар хороп турар. Төрүмелиңден ка-дык багай таварылгалар кайы хөй.

Социал адырны алыр болза байдал дыка берге, чедимес, аш чорук өзүп турар. Республикада 73 муң өг-бүлелериниң 12 муңу чедимес өг-бүлелер бооп турар. 7,2 муң өг-бүлө эн яды деп бөлүкке хамааржыр.

Чамдык ажилдар кыл-дынып чоруп турза-даа, республиканың чурттакчы чонунуң амьдырал бай-далын экижидерине, ка-дыкшылын быжыглар-ынага, элээр чорукту про-пагандаларынага хама-арыштыр кылза чогуур ажилдар ам-даа эмжежок. Олче улуг кизээңгей не-геттинип турар.

Тансыя ДАВАА,
республиканың меди-цины профилатикзы-ның төвүнде методиктиг килдис эргөлөкчизи.

Чер тургузуунуң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың апрель 26-да хүлээп алган

Бо Хоойлу чер тургузуунуң талазы-биле ажил-чорудулганы эрге-хоойлу үндэсинерин, чер тургузуун кылырның чурумун доктаадып турар болгаш чер курлавырларын четтүп ажылгаар база камгалаар талазы-биле күрүнениң эрге-чагырга, тус черниң бот-башкарылга органның, хамаатыларынның болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң кадам демөөжүп ажилдоарын таарыштыр турар.

I эрө. НИИТИ ЧҮҮДДЕР

1 чүүз. Бо Хоойлу амыглап турар кол-кол билишкиннер

Бо Хоойлу дараазында кол-кол билишкиннерни амыглап турар:

чер тургузуу — чер талазы-биле хамаарылгалары таарыштыр хандыр турар хемчеглерин системасы, черни өөренип көөрүн, планнаарын, ажылгаарын база камгалаарын организастаарын, чер тургузуунуң объектилерин чурумчуларын, чер тургузуунуң ажил-агылар аразыга база ажил-агының иштигге төлөвилелерин тургузарын;

чер тургузуунуң ажил-чорудулгазы — күрүнениң эрге-чагырганы чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле күрүнө эрге-чагырга органның, тус черниң бот-башкарылга органның, хамаатыларынның болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң чер тургузуунуң үезинде боттадыр турары эртем-техниктиг, эргелеп-башкарылга талазы-биле ажил-чорудулгазы;

чер тургузуунуң документациязы — чер тургузуунуң талазы-биле ажил-чорудулганы боттадыр ганын тунелинде алган документаларын болгаш материалдарын нийти түнү;

чер тургузуунуң документациязы-биле көрдүнген чер тургузуунуң талазы-биле хемчеглер — чер участкаларының кызыгарларын (ол-ла черинге) натура-биле хевирлеп тургузар болгаш быжыглаар талазы-биле, оларның тускай сорулгалыг учур-утказын база ажылдаар чөпшээрелин барымдаалап тургаш, черни четтүрүп ажылгаарын база камгалаарын организастаар талазы-биле хемчеглер болур.

чер участого айтп көргүскөн кызыгарлыг, шөлдүг, турар черлиг, хоойлу талазы-биле эрге-байдалдыг база күрүнениң чер кадастрында болгаш черге эргелерин күрүнө-ч бүрүткээн документаларда айткан база өскө-даа тайлбырлыг чер участоктарының кызыгарын кээз;

чер участогун тургузарын — чер участогунуң турар байдалын, кызыгарларын, шөлдүг доктадып айтп талазы-биле ажилдаарын, күрүнениң чер кадастрында болгаш черге эргелерин күрүнө-ч бүрүткээн документаларда айткан база өскө-даа тайлбырлыг чер участоктарының кызыгарын кээз;

чер тургузуунуң объектилери — административ-девискээр тургузуунуң девискээр азы оон кээз, аана хамаарыштыр чер тургузуун боттадыр турар чер участоктары;

чер тургузуунуң талазы-биле документациянын күрүнө фондузу — оларны моон сонгуурдаа ажылдаар сорулгал-биле үр үеде шыжар учурун чер тургузуунуң документациянын каттышкан бөлүгү;

ажыл-агының иштиги чер тургузуу — оларны амыглап турар черлериниң кызыгарларын кээз амылгагы организандарынын болгаш арат (тараачын) ажил-агыларын девискээрлерин организастап тургузар талазы-биле хемчеглерин системасы;

ажыл-агылар аразынын чер тургузуу — черни эде хуваарын хандыр турар эрге-хоойлу, социал-экономикага база техниктиг хемчеглерин системасы, черни чогумчалуу ажылгаарын болгаш черни ээлээрин хандырар, кедээ ажил-агыга база кедээ ажил-агыга эвес сорулгаларга черни бээр болгаш хавырп алыр, хамаатыларга база юридиктиг эргелиг албан черлеринге чер участоктары амылга бээр, чер участоктарынын кызыгарларын база шөлдөргө доктадып айтп бээр болгаш эскерттери болур.

2 чүүз. Чер тургузуунуң хоойлу-дүрүм таарыштырары Хоойлу-дүрүм талазы-биле чер тургузуун Россия Федерациянын Конституциязы-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, Россия Федерациянын Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм талазы-биле өскө-даа нормативтиг актылары-биле болгаш Бо Хоойлу-биле таарыштыр көөр.

3 чүүз. Чер тургузуунуң сорулгазы

1) чер талазы-биле хамаарылгаларын таарыштырарын база сайзырангайжыларын;

черни чогумчалуу ажылгаарын база камгалаарын планнаарын болгаш организастаарын;

черге үрө-түнелдиг ажилдаарына организас болгаш девискээр талазы-биле байдалдарын тургузарын;

черни чаа участоктарын тургузарын база бар участоктарын чурумчуларын;

черни өнчүлүп хевирлеринин база субъектилер айып-биле черни ажылгаар эргелерин эде хуваарын, черни тускай фондуларын тургузарын;

административ-девискээр тургузууларын кызыгарларын, хоорайларын болгаш улус чурттап турар өскө-даа черлерин база чер участоктарынын кызыгарын айтп доктадырарын;

база камгалаары-биле күрүнө контролун, хоорай тургузуун документациянын амылдап кылырны база чер курлавырларын күрүнө эргелелини өскө-даа хүлээлгелерин боттадырарын хандырар.

2 чүүз. Чер тургузуун дараазында:

черни байдалын өөренип көөр;

черни үрө-түнелдиг ажылгаарын, камгалаарын планнаар болгаш организастаар;

ажыл-агының иштигге чер тургузуун кылыр;

ажыл-агылар аразыга чер тургузуун кылыр;

чер аразын демдекээр мындыг кол-кол угламыш-кынаар-биле тоалардып айтп.

4 чүүз. Чер тургузуун кылырның чурумнары

Чер тургузуун кылып турар, дараазында:

черге субъектилерин болгаш чер тургузуунга хамааржыр девискээрде чурттап турар чоюну эрге-ажыктарын;

черни ажылгаарын экономика талазы-биле чогумчулуу ажыктын экология талазы-биле негелдерин артык боолурун хандырарын;

чер курлавырларын болгаш черни ниити кырын хевээр камгалап арттырарын болгаш ажылгаарын;

ажыл-агынын башкарыл чорударын инээ-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге база экономиканын бүгү-ле адырларын хөгжүдеринге организас-девискээр айым-биле дең байдалдарын тургузарын;

девискээрлерин хөгжүдеринин перспективаларын база чыгыс аай түд болурун учедуну;

чер тургузуунуң талазы-биле хемчеглерин хүлээп алырның база ону боттадырарынга ажык-чарлыг болурун;

кедээ ажил-агы учур-дузаныг тускай сорулгалыг ажылгаарына көрдүнген черни амыглап болурун барымдаалап көөрүнү;

чер участоктарын тургузуп тура, чыгыс аай бөлүк болурун, оларның шөлүнү болгаш даштык дүрү-байдалын талазы-биле эң таарымчулуу, олрга баар-кээзде эпитг болурун хандырарын;

чер участоктарын тускай сорулгалыг ажылгаары болдунмач кылдыр оларны үрүмчөп быдардырарын база бир шөлдү ажылдыр ажылгаарын болдурбазынын принциптерин өөренип көөр.

5 чүүз. Чер тургузуунуң албан болуру

1. Чер тургузуунуң оларның өнчү болуп турарын хевирлеринден база тускай сорулгалыг учур-дузаныг аарыжыларга чокка бүгү-ле бөлүктүң черлеринге амылга-албан-биле кылыр.

2. Чер тургузуунуң объективинин девискээрин хевирлеп тургузар болгаш организастаар, черни чогумчалуу ажылгаар болгаш камгалаар талазы-биле чер тургузуунуң бадыталган документациязы-биле доктадып айткан хемчеглерин күсөдирин база оларын ажылгаарын кызыгарлыг болгаш маанайп каан черлерин кызыгарларын барымдаалары чер участоктарынын ээлериңге, ажыл-агыларынга болгаш арендага алганнарга, а ол шыкаш күрүнө эрге-чагырганын организастаарга база черни бот-башкарылга органның амылга-албан болуру.

3. Бо Хоойлуң күштүг болуп эгелээнинге чедир кылган чер тургузуун, чер участогунуң кызыгарларын база хоойлу-дүрүм талазы-биле эрге-байдалын хевээр арттырарын, ол күштүг боол турар хоойлу-дүрүмгө чөпшөк эвес, мындыг болур юридиктиг эргелиг деп санаар.

4. Чер тургузуун кылып турар үеде чер ээлери, черни амыглап турарлар болгаш арендага алганнар чер тургузуунга хамааржыр бүгү-ле чер участоктарына улустук баар-кээрин хандырар учурлул.

6 чүүз. Чер тургузуунуң дугайында медээлерин амык-чарлыг болуру

1. Чер тургузуунуң дугайында медээлер, көрүп тааныжары кызыгарлаан бөлүгүнө хамаарыштырарындан ангы медээлерден өскөз, ажык билдингир болур. Чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле күрүнениң күсөдирин эрге-чагырга болгаш оон чер-черлерде органның чер тургузуунуң документациязында кирген чер участогунуң дугайында медээлерин амы-хуузуна шызылгазын база бижимел билдинишкенин көргүскөн каныг-даа кижиге (юридиктиг эргелиг албан черинге) — (юридиктиг эргелиг ол албан черин база оон төлөөзинин бүрүн эргелерин бүрүткээнин бадыткап турар документаларын көргүскенде) доктааткан чурум-биле берип көргүзөр учурлул.

2. Айттыр, тургускан кижиге оң хонук дургузунда оң айттыр медээлерин бээр азы судка оон хомуд кырып болур учурлул, тайылбырлаан ойталаашкыны бижимел-биле ол кижиге бээр учурлул.

3. Чер тургузуунуң документациясында кирген медээлерин, бир эвес оон өске чүүлү хоойлу-биле көрбөз болза, өртөктиг бээр.

4. Чер тургузуунда кирген медээлерин:

Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын база тус черниң бот-башкарылга органнын;

истелге-хыналда турар херектер талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнын болгаш судтарын;

оларнын юридика талазы-биле эргелиге хамааржыр турар девискээрлерге үндүрүп органнын;

күрүнениң статистика органнын үндэзилг негелделери-биле халас бээр.

II эрө. ЧЕР ТУРГУЗУУНУҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ЭРГЕЛЕП-БАШКАРЫ

7 чүүз. Чер тургузуун күрүнөде эргелеп-башкары

1. Чер тургузуун Тыва Республиканың Чааза, чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле республиканың күсөдирин эрге-чагырга органнын база тус черни бот-башкарылга органнын боттадырар чорудар.

2. Тыва Республиканың Чаазаын эргелиге чер тургузуунуң талазы-биле нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр, девискээр программалары-биле дүүштүр чер тургузуун ашаландырар болгаш организастаар, чер тургузуунуң талазы-биле тус черни бот-башкарылга органнын ажил-чорудулгазын харылааштырарын, а ол шыкаш Тыва Республиканың өнчүлүгө хамааржыр турар черлерге чер тургузуун организастаары база боттадырары хамааржыр.

3. Тус черни бот-эргелеп органнын чер тургузуун муниципалитет тургузуунуң девискээринин иштигге организастаар.

4. Чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле күсөдирин эрге-чагырганың республика органы:

чер тургузуунуң талазы-биле күрүнө политиказын боттадырарын хандырар;

чер тургузуун чорударынның концепциязын болгаш программаларын амылдап кылыр;

чер тургузуун чорударынын айттырларынын талазы-биле эрге-хоойлу болгаш нормативтиг актыларынның төлөвилелерин амылдап кылыр;

чер тургузуунуң эртем-методика база материал-техниктиг хандырларын боттадырар;

чер тургузуунуң талазы-биле амылдарын чорударын организастаар;

рынок хамаарылгаларынын принциптеринге чер тургузуунуң ачы-дузаларын адырларын хөгжүдеринге дуза чедирер;

чер тургузуун кылыр дээш контролду база чер тургузуунуң документациязы-биле тодараткан хемчеглерин боттадырарын организастаар;

чер тургузуунуң документациязына күрүнө экспертиказын чорудар;

хоойлу-дүрүмгө дүүштүр лицензиялаашкыны чорудар;

чер тургузуун кылыр-биле холбашкан төлөвилелештичил, эртем-шынчил болгаш дуржуга-шенелде амылдарын чыгыкчы болур.

8 чүүз. Чер тургузуунуң талазы-биле нормативтиг документалар

1. Чер тургузуунуң талазы-биле нормативтиг документалар чер тургузуунуң амылдарын организастаарын база күсөдиринин чурумун, оларнын составын, учур-утказын, олрга негелделерин, оларны күсөдиринин нормаларын болгаш чурумнарын доктадып айтп турар.

Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын бойдустан, экономиканын, социал база өскө-даа байдалдарын онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, федералдыг нормативтиг документаларын толардып айткан, чер тургузуун боттадырар талазы-биле нормативтиг документаларын амылдап кылыр болгаш бадылаар.

2. Чер тургузуун боттадырары-биле нормативтиг документаларын чер тургузуунуң ажил-чорудулгазын бүгү-ле субъектилер ажылгаарын амылга-албан болур болгаш чер тургузуунуң экспертиказын күрүнө чорударын үндэзин, чер тургузуунуң амылдары күсөдирине, контролду боттадырарына база маргыштыг айттырларын шийттирээринге үндэзин болур.

9 чүүз. Чер тургузуун кылып чорударына үндэзин-нер

1. Чер тургузуун:

чер участоктарынын ээлеринин, ажыл-агыларынның болгаш арендага алганнарын билдинишкенинге (дилеглеринге), а ол шыкаш олрга чер участоктарын алырарга корлап турар хамаатыларын болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринин билдинишкенинге (дилеглеринге);

Тыва Республиканың Чаазаын шийттирине;

күсөдирин эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле республика органнын, кедээ ажил-агы органнын сонунгалдыг өскө-даа органнын эгелекчи саналына;

тус черни бот-эргелеп органнын эгелекчи саналына үндэзилееш чорудар.

2. Чер тургузуун чорударын эргежок чугулазын үндэзилееш документаларын билдинишкенинге (дилегге) кошкан болур болгаш ашаландырарын хандырарын маамдылаан берген болур учурлул.

Чер участоктарынын эргилде-сарылгазы-биле холбашкан чер тургузуун кылып дугайында дилегин кырып тура, оон ангыда чер алыр эргени бадыткап турар документаларын билдинишкенинге (дилегге) кожар учурлул.

3. Чер тургузуун Тыва Республиканың Чаазаын шийттирине-биле чорударда, чер тургузуун чорударынын сорулгазын, амылдарын хевирин, ашаландырышкынын кирер-дөзүн болгаш өскө-даа үндэзин-нерин айтп каар чогуур доктаалды (шийттирине) хүлээп алыр учурлул.

10 чүүз. Чер тургузуунуң үезинде туруп келир хамаарылгаларын киржикичлери

1. Чер тургузуунуң үезинде туруп келир хамаарылгаларын киржикичлери болза, чер участоктарынын ээлери, ажыл-агылары болгаш арендага алганнар, олрга чер участоктарынын бээрине корлап турар хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери, оон иштинде даштык хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг даштык албан черлери, күрүнө эрге-чагырганын база тус черни бот-башкарылга органнын (моон ынай чер тургузуунуң ажил-чорудулгазын субъектилери дээр) болур.

2. Эрге-ажыктары чер тургузуунга хамааржыр турар хөй-ниити организандары, хамаатылар болгаш оларнын каттыжышкынары:

чер тургузуунуң дугайында айттырларын чугаалажып турда киржир болгаш оларын эрге-ажыктарына хамааржыр турар, чер тургузуун кылып чорудуп турарынын база түнелдерин дугайында меээзин ая;

чер тургузуун кылып чорудуп турарынын үезинде оларын эрге-ажыктарына хамааржыр хоойлу-дүрүмгө дүүшпөс хөдөлүшкенин чер тургузуунуң дугайында дүүштүр хомуду болур.

3. Чер тургузуун сонунгалдыг талаларын азы оларын бүрүн эргелиг төлөөлеринин киржилгезине-биле чорудар.

Чер тургузуун кылып чорудуп турар үеде оон бүгү киржикичлеринин эрге-ажыктарынын учедун хандырар.

11 чүүз. Чер тургузуунуң документациязынын чыгыкчылары болгаш чогаандыг кылыкчылары

1. Чер тургузуунуң документациязынын чыгыкчылары болза чер тургузуун кылып чорудар дугайында шийттирине хүлээп алган азы дилег кирген болгаш чер тургузуунуң талазы-биле амылдарын ашаландырарын хандырар турар, бо Хоойлуң 10 чүүлүнүн 1 пунктунда айткан чер тургузуунуң ажил-чорудулгазынын субъектилери болур.

2. Чер тургузуунуң документациязын чогаандыг кылдыр болза, чер тургузуунуң талазы-биле амылдарын күсөдирине-биле чөпшээрелди доктааткан чурум-биле алган, чер тургузуунуң талазы-биле эртем-шынчил болгаш төлөвилел-шынчилел организациялары, өскө-

даа организациялар болгаш хуу кижилер болур.

3. Чер тургузуунуң документациязынын чыгыкчызы-биле ону чогаандып кылганнарын аразында бот-боттарынын хамаарылгазын хоойлу-дүрүмгө база оларнын аразында керээге дүүштүр таарыштыр көөр.

4. Бүгү денелдин бюджеттеринин акша-хөрөнгө-нерин күсөдирине-биле чер тургузуунуң амылын кылып турда, чер тургузуун чогаандып кылырларын күсөдирин эрге-чагырганын чер курлавырларын талазы-биле республика органы доктааткан чурум-биле мөөрейге үндэзилеп шийлэр.

5. Чер тургузуунуң документациязын чогаандып кылып улус:

Тыва Республиканың база Россия Федерациязынын чер талазы-биле хоойлу-дүрүмгө, Тыва Республиканын болгаш Россия Федерациязынын хоойлу-дүрүмунин база нормативтиг актыларын, экологиянын нормаларын болгаш чурумнарын, чер тургузуунуң амылдарын чорудар талазы-биле саавырларын, техниктиг база методиктиг айттышкынарын учуртулга болдуруп;

чер тургузуунуң амылдарын кылып эгелээнин дугайында сонунгалдыг улуска бижимел-биле мынадыр;

чер тургузуун кылып эгелээни-биле холбаштыр алган медээге хамаарыштыр күрүнө чыжының дугайында хоойлу-дүрүмгө негелделерин сагыр учурлул.

Чер тургузуун чорудуп турар үеде аана хамаарылгалыг кижилерин эргелерин болгаш хоойлу эзуугар эрге-ажыктарын сагыр.

6. Чер тургузуунуң документациязында көрдүнген хемчеглеринин шың, толдзын, шынары болгаш экология талазы-биле айыл чогу дээш харымсалгалыг болур.

12 чүүз. Чер тургузуун ашаландырарын кирер дөстери

1. Чер тургузуун ашаландырарын кирер дөстери:

Федералдыг бюджеттик акша-хөрөнгө-нери;

Тыва Республиканың бюджет акша-хөрөнгө-нери;

муниципалитет тургузууларын акша-хөрөнгө-нери;

хамаатыларын болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринин дилээ эзуугар чер тургузуун кылып турда, оларнын бергени акша-хөрөнгө-нери болур.

2. Чер тургузуунуң талазы-биле ажил-чорудулганы ашаландырарда, бюджеттен дашкаар тускай фондуларын тургузуп болур.

13 чүүз. Чер тургузуун кылырны база чер тургузуунуң талазы-биле хемчеглерин боттадырарына күрүнө контролу

Чер тургузуунуң кылырныга база чер тургузуунуң талазы-биле хемчеглерин боттадырарына болгаш чер тургузуунуң документациязын амылдап кылырда, нормативтиг документаларын доктааттынган негелделерин сагырына күрүнө контролун күрүнө эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкаар талазы-биле республика органы база оон чер-черлерде органнын боттадырар.

III эрө. ЧЕРНИҢ БАЙДАЛЫН ӨӨРЕНИП КӨӨРҮ

14 чүүз. Черниң байдалын өөренип көөр талазы-биле амылдарын сорулгаларын болгаш хевирлерин

1. Черни байдалын, черни сан болгаш шынар талазы-биле байдалын база ажылгалынын дугайында меээзин алыр, чер талазы-биле хамаарылгаларын таарыштырарын экономикагич механизмин, черни саарылга-эргилдезин хандырар, чер дээш төлөвилерин экижер, чер тургузуунуң төлөвилелерин чогаандып кылыр, чер курлавырларын учедун кылыр сорулгал-биле өөренип көөр.

2. Черниң байдалын өөренип көөрү:

топограф-геодезия база картография талазы-биле амылдарын;

хөрүн, агрохимиктиг, геоботаниктиг болгаш өскө-даа шынчилелдерин;

Кыдык Сонгу чүккө деннең черлерде черни курлавыр талазы-биле канымын үнелеп көөрүн;

черни өөренип шынчилеп көөрүн;

черниң байдалын болгаш ажылгаарынын тематиктиг тускай картааларын болгаш атластарын тургузарын; парлал үндүреринге белеткээрин болгаш парлаарын кириштирер турар.

15 чүүз. Топограф-геодезия болгаш картография талазы-биле амылдар

1. Топография-геодезия болгаш картография талазы-биле амылдарын материалдарын чер тургузуунуң схемаларын база төлөвилелерин амылдап кылырныга, хөрүн талазы-биле агрохимиктиг, геоботаниктиг база өскө-даа шынчилелдерин кылырныга, черни инвентаризастаарын, чер участоктарын тургузарына болгаш оларын кызыгарларын планын белеткээринге, күрүнө учедун чорударына, черниң байдалын үнелеп көөрүне болгаш хайгааралына тематиктиг тускай картааларын тургузарына план-картографтиг үндэзин болур.

2. Топограф-геодезия база картография талазы-биле материалдарын информистыг утказын, хемчээзин ол материалдарын ажылгаарынын тодаргай сорулгазы-биле толардыр.

16 чүүз. Хөрүн талазы-биле агрохимиктиг, геоботаниктиг база өскө-даа шынчилелдер

1. Х

(Төңгүзү. Эгези 2-ги, 3-кү ариннарда).
3. Чер участктарынын кызгаарларын ол-ла хевээр (ол черинге) чер аразынын үр үеде турар демдектери биле жыгылаан болур. Олар ала-чайгаар бүткен азы кылым шугум болуп турар тудуглар-биле болгаш шыйглар-биле (хемнер, кара-суглар, каналдар, ыяш дилиндектери, оруктар, орук тудуглары, херимнер, дес кажаалар, бажынарнын муруну ханалары-биле болгаш оске-даа узун дургаар тудуглар) үр үеде турар демдектери кылбайн, чер участктарынын кызгаарларын быжыглап каап болур.

4. Чер аразынын демдектеринин кол четкилеринин болгаш чер аразынын демдектеринин кайда турарынын координаттарын ниити куруненин азы тус черини системаларына тодарайп айтыр. Ынчаарга координаттарын ниити куруне системазы-биле тус черини системаларынын харылзааны хандырган турар ужурулуг.

5. Чер аразынын хемчээлинин, четкизинин пунктулары куруненин өңүзү болуп турар болгаш ону доозуп кылганын соонда камгалап хайгаары-биле акт эзулар.

6. Чер аразынын куруне азы муниципалитет өңүзүнде турар черлерде тудуп каан болза, кожуун, хоорай, суур азы суму чыгырсазыга;

7. Чер аразынын оон чер участогунда турар болза, чер участогуну ээинге, ажылгакчыныга дужаап бээр.

Чер аразынын демдек кол четкизинин пунктуларын, хоолгазын база чер аразынын демдек кол четкизинин болгаш чер аразынын демдектеринин кайда турарынын катаогтары, оске материалдар-биле кады черини кадастр картасына чуруп каар болгаш чер тургузууну фондзуунга дужаар.

6. Чер аразынын демдектерин чер участктары оларын ээлине биле болгаш ажылгакчыга турар хамаатыларга база юридиктиг эргелиг албан черлеринге камгалал дээш хайгаарар кылдыр акт эзугаар оларга хүлээдип бээр.

Демдектерин чер курлавырларын болгаш чер тургузууну талазы-биле кожуун база хоорай комитеттеринин чопшээрели-биле бузуп көжүрер болгаш четкенерин каттап тургузар.

7. Чер аразын демдектеринге база чер аразынын демдектерин камгалаарыга техниктиг негеделерин сагыры дээш контрольдү күүсекчи эрге-чагырга органынын чер курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле органы база чер-черде оон органнары контролдаар.

VI эге. ЧЕР ТУРГУЗУУНУ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДОКУМЕНТАЦИЯ

32 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле документариянын составы

Чер тургузууну талазы-биле документарияны: черни ажылаарынын болгаш камгалаарынын девищеер программааларын; черни федералдыг өңүгө, Тыва Республиканын өңүзүгө хамаарыштырарынын схемаларын; черни зоналарынын база бойдус-көдээ ажил-агый талазы-биле районнаарынын, онагай камгалалдыг девищеерлерини кызгаарларын доктаадып айтырынын, Сонгу чүктүгү эвээш саяныг үлденин чоонуна чурттап турар черлеринге бойдустан чакыл эзугаар ажылаарынын девищеерлерин кызгаарларын материалдарын;

административ-девищеер тургузууларын чер тургузууну талазы-биле схемаларын, хоорайнын чер тургузууну талазы-биле схемаларын, хоорайларын болгаш суурларын тудуг тутпас ужурулуг болгаш тур када тудуг тутпас чер ажил-агый тургузууну черлеринин планнаарын; черни эде хуваарынын, черни чаа участктарын тургузарынын, туруп турарларын чурумчударынын, оларын девищеерлерин организаастарынын ажил-агыйнын иштики чер тургузууну хамаатыларын сад тарып, огорд катжыжыкшынарнын девищеерлерин организаастарынын төлевижделерин;

чер участктарын тургузууну, чер аразын демдектеринин, чер участогунун кызгаарларын планын белектээр, суурларын кыдыг-кызгаарларын быжыглаар болгаш ол черинге барып өскерткенин талазы-биле материалдарын;

үрөлген черлерин каттап ажылгаарынын, хөрзүннү хаттап болгаш сугдан үрелиринден буступ чырлиринден, көшкелерден, тулааланырындан, кыдып кургаарында, дыгыйланып тапталырында, кужууларнырында, геология талазы-биле таарымча чок чорудулгалардан база болушкуннардан камгалаарынын, черни каттап ажылгаар кылдыр эде кылдырыны болгаш тур соксадрынын бүдүрүлгелеринин артыкчылары-биле радиоактивтиг болгаш химиктиг бүдүмелдер-биле бооталган черлерин каттап ажылгалап кииренин болгаш ажылаар тур соксадрынын көдээ ажыл-агыйга ажилгаар черлерин экижидеринин, чаа черлерин шингээдип аларынын, хөрзүннү дужуткүр чоруну камгалап арттырарынын болгаш бедидеринин төлевижделерин;

чер тургузууну талазы-биле топограф-геодезия, картография, хөрзүн, агрохимия, геоботаника болгаш чер тургузууну талазы-биле шинчилел база дилеп тывар ужурулуг оске-даа ажилдарын материалдарын; ажылаары өйлүг хемчээлдиг болгаш ында оске кижиерин эргелери база бар черлерини кызгаарларын доктаадып айтыр талазы-биле материалдарын; көдээ ажил-агыйга ажилгаар черлерин база бооталган черлерин илереди тывар болгаш ажилгаарын тур соксадыр талазы-биле материалдарын; черни инвентаризаастарын ажылгавайн тура, чогумчалыг эвес ажылап турар база ужурутказынын-биле эвес, тускай сорулгазында өскээр ажылап турар черлерин доктаамал тип илередириин болгаш черин эде хуваарынын фондзуну тургузарынын талазы-биле материалдарын;

чер курлавырларын байданынын болгаш ажилгалаанын тематиктиг тускай карталарын болгаш атластарын киирген турар.

33 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле документарияны дугуржуру

1. Чер тургузууну талазы-биле документарияны чер тургузууну кылып турар чер участктарынын ээли, ажылгакчылары-биле куруненин болгаш хой-ниитинин сонуугардыг организаациялары база албан черлерини-биле, күүсекчи эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле республика органнарын биле азы оон девищеер органнары-биле, эргежок чууга апарганда, эргелери болгаш хоюлу эзугаар эрге-ажытар чер тургузуунга хамаарып турар оске-даа хамаатылар-биле, юридиктиг албан черлерини-биле дугуржуп чопшээрери.

2. Чер тургузууну талазы-биле документариянын экология экспертизаанын дугайында хоюлжудулганда доктааттыган таварылгаларда болгаш чурум-биле куруненин экология экспертизаанын киирер.

34 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле документарияны бадылаары

1. Бо Хоюлууну 32 чүүдүнде айтыкан, доктааткан чурум-биле чопшээрешкен, чер тургузууну талазы-биле документариянын ажилдап кылып турар деңгелинде хамаарыштыр:

Тыва Республиканын Чазаа девищеер ужурут-дузалыг болгаш Тыва Республиканын өңүзүгө хамаарыштырган черлерге ажилдарын күүседире-биле холбашкан чер тургузууну талазы-биле документарияны;

тус черин бот-башкарылга органнары — оларын эргелинде турар черлерге ажилдарын күүседире-биле холбашкан чер тургузууну талазы-биле документарияны;

чер ээлери, черни ажылап турарлар, чер участктарын арендага алганнар — ажил-агыйнын иштики чер тургузууну төлевижделерин база оларнын боттарынын акша-хорентилеринин күсели-биле

ажылдап кылып база боттандырып турар ажылаачын төлевижделерин бадылаар.

2. Чер тургузууну талазы-биле көрдүнген хемчеглерин боттандырынга ажилчан төлевижделерин тудугуна күштүг бооп турар нормалары-биле болгаш дурдунмери (КНБ Д)-ге дүүштүр бадылаар.

3. Чер участктарынын кызгаарларын планын белектээр-биле холбашкан, чер тургузууну талазы-биле документарияны күүсекчи эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле республика органы чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр.

4. Чер тургузууну топограф-геодезия, картография, хөрзүн талазы-биле агрохимиктиг, геоботаниктиг база оске-даа шинчилел болгаш дилеп тывар ужурулуг курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле республика органы чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр.

5. Чер тургузууну талазы-биле документарияны доктаатканын хемчеглерин дугуржуп чопшээрериинин болгаш бадылаарынын чурумун Тыва Республиканын Чазаа доктаадып айтыр.

35 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле документарияны херек

1. Чер тургузууну объект бургузууну аайн-биле чер тургузууну талазы-биле чоруткан ажилдарын түндүктерин чер тургузууну талазы-биле документ херекке бижип демдеглээр.

Чер тургузууну талазы-биле документ-херекке белектел ажилдарынын, хоуу-шөлдөргө шинчилелдеринин болгаш дилээшкинеринин үезинде алган бүгү-ле документариянын бодун, төлевиждел (программаларнын, схемаларнын, төлевижделеринин болгаш оске-даа) материалдарын экземплярнын, картографтыг материалдарын, шыйгырларын боттарын, чер тургузууну талазы-биле документарияны дугуржуп сүмөлешкенин болгаш бадылаанын документарияны боттарын, чер тургузууну ух объектилеринге хамаарыштыр оске-даа материалдарын, санар болгаш медээлерин киирер.

2. Чер тургузууну талазы-биле документ-херек күүсекчи эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле республика органынга болгаш оон девищеер органнарынга кадагалаттынып шыгжатынар.

36 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле документариянын куруне фондзу

1. Чер тургузууну талазы-биле алдынган болгаш күүсекчи эрге-чагырганын чер курлавырларын эргелеп-башкарап талазы-биле республика органынга болгаш оон девищеер органнарында шыгжатынып чыдар, чер тургузууну талазы-биле документариянын куруне ведомствозуну фондзуун (моон ынай — чер тургузууну фондзуу дээр) тургузуп турар.

Чер тургузууну фондзуу куруненин чер кадастрынын кол кезээ болуп турар.

2. Чер тургузууну фондзууну материалдарын болгаш документарияны хуужуткан организаацияларын өңүч-хорегинин составынга киирбес.

3. Девищееринин чер тургузууну фондзууну, оларга киирер материалдарын болгаш документариянын даңзынын дугайында дурмуун, оларны ажылаарынын чурумун Тыва Республиканын Чазаа бадылаар.

4. Куруне чажыды болуп турар сан-медээлер кирген, чер тургузууну фондзууну материалдарын болгаш документариянын Россия Федерациянын база Тыва Республиканын хоюлжудулгазынга дүүштүр көрүп ажылаар.

5. Чер тургузууну талазы-биле ажилдарын кылып турар хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг албан черлерин боттарынын тургузуп кылганы материалдарынын болгаш документариянын хоолгаларынын бир экземплярин автор эргелерин камгалап арттырмышан, чер тургузууну чогуур

фондузунга халаска дамчыдып бээр ужурулуг.

6. Чер тургузууну фондзууну материалдарын болгаш документариянын ажылгап турарлар — хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери: тур үеде ажылаар кылдыр алган материалдарын болгаш документариянын кадагалап шыгжаарын хандырап база оларны доктааткан хуусаанында эгидер; айткан материалдарда болгаш документария кирген куруне чажыды болуп турар сан-медээлерин чарлап таратпас хүлээлгелиг.

VII эге. ЧЕР ТУРГУЗУУНУ ДУГАЙЫНДА ХОЮЛУЖУДУЛГАНЫ ХАЖИТКАНЫ ДЭЭШ ХАРЫСАЛГА

37 чүүд. Чер тургузууну дугайында хоюлжудулганы хажытканы дээш административтиг харысалга
1. Сагындыр азы торгаал кылдыр административтиг кеземчине дараазында хажыдышкыннар дээш: чер тургузууну талазы-биле документарияны дугуржууну болгаш бадылаарынын доктааткан чурумун үрээни дээш, а оон-биле бир демей, ону бадылаан органын чопшээрели чокка анаа өскерилгелер киргени дээш; чер тургузууну документариянын чыгыкчызы болгаш чогаадып кылган улус бодууду эргезини хемчээлин ажырганы база керээ хамаарылгаларынга холгаараны дээш; чер аразынын демдектерин чок кылганы азы үрээни дээш;

чер тургузууну талазы-биле документарияга көрдүнген хемчеглерин боттандыры дээш контролыга шалтыктааны дээш; чер тургузууну талазы-биле бадылаттыган документарияны хажытканы дээш; чер тургузууну талазы-биле бадылаан документарияны чокка хемчеглерин боттандырган дээш, сагындыр азы торгаал онап болур.

2. Торгаал онаган азы административтиг оске-даа кеземче көргүскөн улусту бодурган частыргаларын чайладырында база чедирген каражаны дедир эгидериенд хостапас.

3. Бо чүүдүң 1 пунктуунда айткан хажыдышкыннар дээш, чок болза Россия Федерациянын база Тыва Республиканын хоюлжудулгазынга оске-даа хажыдышкыннар дээш административтиг хоюлжудурум үрээшкинеринин дугайында Россия Федерациянын кодекзинде доктааткан чурум эзугаар сагындырып, кеземче онаар азы торгаар.

38 чүүд. Чер тургузууну дугайында хоюлжудулганы хажытканы дээш кеземче харысалганы
Чер тургузууну дугайында хоюлжудулганы хажытканы дээш кеземче харысалганы Россия Федерациянын кеземче хоюлузун эзугаар онаар.

39 чүүд. Чер тургузууну талазы-биле ажилчорудулганын түнелинде чедирген каража-когаралды эгиди төлээр

Чер тургузууну талазы-биле ажилчорудулганын түнелинде кижиге, дурмуң дүүшпес хөдөлүшкүннөр (ажылдааны-биле), чок болза хамаатынын азы юридиктиг эргелиг албан черини өңүч-хорегининге чедирген каража-когаралды күштүг бооп турар хоюлжудулгада доктааткан чурум эзугаар каража-когарал чедирген кижиге бурун долу хемчээли-биле дедир эгидер.

40 чүүд. Чер тургузууну айтырылгынын талазы-биле чаргыларын шийтирээр

Чер тургузууну үезинде тыптып келир хамаарылгаларын киржикчилерин аразында чаргыларын боттарынын эргелеринин хемчээли-биле суд азы Арбитраж суду күштүг бооп турар хоюлжудулгада дүүштүр шийтирээр.

VIII эге. ТҮННӨЛ ЧҮҮДДЕР

41 чүүд. Бо Хоюлууну күштүг болуп эгелээр
Бо Хоюлу ону албан эзузу-биле парлаан хунүден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканын Президентизи Ш. Ооржак.
Кызыл хоорай. № 512 2000 чылдың июль 3.

Редакцияга чагаалардан

Оода чаглактап берзе

Кызыл хоорайнын Калинин кудумчулал чораан "Агрофирма" магазинни чанында рыноктук херинини иштинде баглагылап каан турар хойларны кижиге бургуу бо-ла эскерип көөр болор. Ол дээрге көдээ арттарын хойларны садип-саарар дээш баглагылап азы чадагай машина-даа кырында хонук-хонуй-биле тургузуп турары ол.

байны эзизинде кандыгда чаглак, сери чок черде хилинчектеп тургузуп алган тургулаар-дыр. Күжүр малда чугаалар харык бар эвес. Бир талазындан көөргө, кээргеч-каа, коргунуч-даа чорду. Күжүр малдын турар черинин кырын оода сериялеп кага. Ол дугайында садыга болгаш рынокка хамаарылгалыг дарга-бошкарлар канчаар бодап турар ирги?
Мартын Сандай-оол,
Кызыл хоорай.

Чумурда хан

Назы харывас дөгү берген көзөк хоочун башкылар Кызылда чурттап чор бис. Ында-хаан төп базарга ужуражы бээр-дыр бис.

сөткүүл номчуур үе-шак турар эвес, мону олар-даа номчувас-ла боор. Базарда язы-буру куруне дужметтери бараан хынап чоруп турар болбайт. Бо чагаамны оларга хамаарыштыр бижип ор мен. Олар ханга хамаарыштыр чогуур хыналданы чорудар ужурулуг.

Бирээде, ханның куткан шагын айтып бижип каар; **ийинде,** каш шак иштинде делгеп салыр хуусаанын айтыр, **үштө,** контроль хыналданы кылып, чумурда иштинде чүңү кудук каанын хынап көөр. Бурундугларга штраф онаар апар. Национал тыва чемин ыначар камгалаар херек. Оске садип алыкчыларга ажиткы болуун дээш мону бижи, саналдап ор мен. Хууда ам базардан хан садип чивес мен, хей чорду.
Арбычыга Даржас,
пенсионер,
Кызыл.

РФ-тин Конституциянын 58-и статьясында: "Хамасы бургуу бойдушту болгаш долгандыр турар хүрээледил камгалаар, бойдушту курлавырларынга хумагалы болуп хүлээлгели" — деп бизиз.

Конституция дээрге-ле — Улдэтин хоюлу, анаа ким-даа чагыртыр, ону ким-даа күүседир апар. Бойдушту долгандыр турар хүрээлелин камгалаар эвес, а таяга-таксылдар, лалын, оон кадагаланып, аргы-шеверин хун бүрдү ажилгаар турар куруне органнары, ажилдакчылар-даа бар болганда ажилдар чорутууну турар болбайн аан.
"Кижиге — бойдушту төлү" деп чугаалажыр бис. Бойдушту камныг чылдар эрткенде, мал-даа кадарар, тараа-даа тарыыр, агарлап дыштарыны аргы чер тынылайн баар. Чүгле суурлар девищеер эвес, а таяга-таксылдар, хемнер-хөлдөр бооткалып эгелээр. Сүт-Хөлге балык салбаанда, машина оруу аштаанда э-не аргы хөлдөринин бирээзы турган. Ам хөлдү долгандыр балыкчылар, аңчылар одаларында консервалар бакылары, арага шилдери, колалар

электростанцияларын кылып туралар. Полимерлерин, бузулган шилдерин эзилдиргеш, каттап-ла савалар кылгаш, ажилгап турар. Хөмүр-даш шлакттарын тускай эзилдиргелер холааш, блоктар, туйбулар кылгаш, тудугларга, оруктар кыларына ажилгап турар. Харын-даа чонга аш-чөм артын, полимер, шил савалары дужааган дээш көрдүнген хемчээлге эвээш-даа болза, ашкык көпекти төлөп берип турар. Бойдушту бооталдырары дээш хөй түнге торгап турар дээр-ле бол-
вайн, оваалай төп алыр. Мал одээ үнелиг органиктиг чемишчилдиге-дир. Акша-көпек чедип-пес үеде минералдыг чемишчилдиге садарынын орунга төп алыр. Ажыны биле чугаалаарга, химикаттарны көүдөли ажылаар болза, хоралыг-ла болгайт. Рыноктук негедезинге кижигелер чачыгы бар чорору. Чазын өдөк, кара хөрзүн сеерткен автомобильларын Кызыл хөй-үлдө көрүп болур. Бо чазын бистин суурга бир машинанын өртөө 30-50 рубль деп мал одээни садип чоруп турду.
Ооске боктарга холуваан дыргы-ла, ыяштарда, хараганада салбараналдыр хадаан карака чаржычтыр. Оларны кодадан үлдүрген херээ чок. Болө салгаш өртөдилерге ажилгас. Демир-дес аймаан каш чыл бурунгаар чып дужаап турган. Ам чүгле өңүг металлдарын хүлээп ап турар апарган. Ынчаанга кайда-даа дөшөр богу эңдирелген. Уеш-шак бо хевээр турар эвес, каш чылдар эрткенде, металлдомуну хүлээп ап эгелээр чалавас. Амдынында демирлерин чангыс черге топ турар болза эки хевирлиг. Оске боктарга холуваан шлактарны онгүд-чингил оруктарыныс дескилээринге, хооргалар долдурарына ажылаза эки деп бодар мен. Ажыны биле чугаалаарга, чамдык оруктарыныс машиналыг чорурга, пассажирилерин өзү-базы үстү бер чазы, карак оду, кызылалды чоруну чажыт эвес-ле болургай.

БОЙДУСТУ ХИРЛЕНДИРБЭЭЛИНЧЕР

ажылаар болзувусса, кижилерни ашкарар чемгерип, кедирип-даа шыдаар. Хунүң бодап, кыш-хайра чок ажилгаар болза хоозураашкынга таваржыр бис.
Мени дүвүрөдип чорур айтырылгынын бирээзы — бойдушту бооталдыр турарыныс. Чурттакчылыг черлер: хоорай, суурлар, бригадалар төптери, үптөттинген МТМ-лерде бооткар көүдээр. Часки ашта-арылгашкын кылгаш, богувусту коданып, выстан, албан организаациялар, чурттакчы бажынар чанында аңгы-аңгы контейнерлерин тургузуп каан. Аш-чөм артын, демир, шил саваларын, картоннар, полимерлерин аңгы-аңгы контейнерлерге уруп турар. Хып болур материалдарын чангыс черге бөлгеш, пресстөжүп, өртөткенинде ажилдаар биле хемчээлдиг чылыг

Шанда тыва чон бойдузунга коңчуг хумагалыг чораан. Көшкүн амыдыралдыг чылдын дөрт үзелинде олар эдерип көжүп чорааны-биле богу чангыс черге чымылбас турган. Кижиге бичин чорда ада-иези хүлдү оске кандыг-даа бокка холуваас, аңгы төгөр. Безин хүл төгөр черге кижиге бастыртас. Хүл баспас, от буржартай бээр, буттары чүстери ыжа бээр дижи. Ол үеде хөмүр-даш оода эвес, ыяш хүлү уелгил чемишчилдиге турган. Ост-сигенин чайгаар дүшкен бурдурлар, ирзэн ыяштар, аң-медниин, мал-маганнын одээ бок эвээр. Олар үр эвес үенин дугузунда ала-чайгаар эстип хайынгаш, черниң үшүп үер кадын баяндып, хөрзүнүн составынын экижиди турар. Мал одээни оске боктарга холу-

КЫЛДИСТЕР: Нинтйел-политиктиг килдис—3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16; Солун недедеяду ык катат үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тыражы 3789. Чыгыг 74.	АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациянын Парлага болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоюлжудулгазынын чорудулазынга контроль болгаш бүртүкенин Тыва девищеер эргелигге бүртүктеттинген. Бүртүктеттинген дугуры—Т 00007. Солунда парламенттин материалдарын авторларынын бодалдыр редакцианын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттырган саннары болгаш оске-даа фактылары, диннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.
---	--

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ылдөк 667000. ТУРГУЗУКЧЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазаа болгаш "Шын" солун редакциянын коллективин. Кол редактор Светлана МОНГУШ.	РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСЫ: Чинисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННОРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторчуну оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82. Солун келебиң барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.
--	---